

איוב (1) - מבוא לספר איוב

הרב צבי הבר

מבוא לספר איוב

בשיעור הקרוב נעסוק במבוא לספר איוב. ספר איוב מוגדר כאחד מספרי הכתובים, וזאת מכיוון שתוכנו אוניברסלי והגותי ולא לאומי כספרי הנביאים. למרות שהוא משוּבָּץ בכתובים, מצויות בספר זה מטבעות לשון קדומות ביותר ולכן כנראה שזהו ספר קדום. ספר איוב הינו אחד הספרים הקשים ביותר בתנ"ך ממספר סיבות. ראשית, לשונו של ספר איוב לא קלה להבנה. הספר כתוב בצורה שירית ומליצית ומצויות בו מטבעות לשון מרובות שקשה לנו כקוראים להבין. כמו כן, תוכנו של הספר אינו פשוט, והוא זכה לפירושים רבים. לצד פרשני המקרא הקלאסיים, הוגים רבים התמודדו עם שאלת ההשגחה האלוקית דרך הדיון המופיע בספר איוב, כך שנוצרה פרשנות לספר איוב שאינה חלק מהפרשנות הרגילה. הדוגמה המובהקת ביותר לכך היא כנראה הרמב"ם שבמורה נבוכים [ג, כב-כג] מקדיש חלק ניכר לדיון פרשני בטענותיו של כל אחת מהדמויות המדברות בספר.

הרקע העובדתי לספר

עיקרו של ספר איוב עסוק בשאלת ההשגחה האלוקית ומכיל את הדו-שיח שבין איוב לרעיו ולאחר מכן בחלק השני את דברי אליהוא ואת מענה הקב"ה. לפני שמתחילים הדיונים ההגותיים, מציג התנ"ך את סיפור המסגרת בו ניתנים לנו מספר פרטים על איוב [איוב א, א-ה]:

(א) איש הָיָה בְּאֶרֶץ עוֹץ אִיּוֹב שְׁמוֹ וְהָיָה הָאִישׁ הַהוּא תָם וְיָשָׁר וִירָא אֱלֹהִים וְסָר מֵרָע: (ב) וַיִּגְדְּלוּ לוֹ שִׁבְעָה בָנִים וְשְׁלוֹשׁ בָּנוֹת: (ג) וַיְהִי מִקְּנֵהוּ שִׁבְעַת אֲלָפֵי צֹאן וְשְׁלֹשׁת אֲלָפֵי גְמָלִים וְחֲמֵשׁ מֵאוֹת צֶמֶד בָּקָר וְחֲמֵשׁ מֵאוֹת אֲתוֹנוֹת וְעֶבְדָּה רַבָּה מְאֹד וַיְהִי הָאִישׁ הַהוּא גָדוֹל מִכָּל בְּנֵי קָדָם: (ד) וְהָלְכוּ בְּנָיו וְעָשׂוּ מִשְׁתָּה בֵּית אִישׁ יוֹמוֹ וְשָׁלְחוּ וְקָרְאוּ לְשִׁלְשֵׁת אַחֵיתֵיהֶם לְאָכֹל וְלִשְׁתוֹת עִמָּהֶם: (ה) וַיְהִי כִּי הִקִּיפוּ יָמֵי הַמִּשְׁתָּה וַיִּשְׁלַח אִיּוֹב וַיְקַדְּשֵׁם וְהִשְׁפִּיט בַּבָּקָר וְהִעֲלָה עֹלוֹת מִסֶּפֶר כָּלֵם כִּי אָמַר אִיּוֹב אוֹלֵי חֲטָאוֹ בְּנֵי וַיְבָרְכוּ אֱלֹהִים בְּלִבְכֶם כִּכָּה יַעֲשֶׂה אִיּוֹב כָּל הַיָּמִים:

אם כן, התנ"ך מתאר את איוב כאדם עשיר וירא אלוהים, שבח שלא ניתן לדמויות רבות במקרא. שני הדברים היחידים שאנו יודעים על איוב מבחינה אישית זה שמו ומקום מגוריו. אנחנו אפילו לא יודעים האם הוא היה יהודי ומתי הוא חי. התנ"ך משאיר שאלות אלו פתוחות, אך אנו ננסה לדלות רמזים מתוך שאר ספרי התנ"ך ומספר איוב עצמו.

שמו של איוב מוזכר פעם נוספת בתנ"ך בספר יחזקאל: "בן אדם אָרַץ כִּי תַחֲטָא לִי לְמַעַל מֵעַל וְנִטִּיתִי יָדִי עָלָיָהּ וְשִׁבַּרְתִּי לָהּ מִטָּה לָחֵם וְהִשְׁלַחְתִּי בָּהּ רֶעֶב וְהִכְרַתִּי מִמֶּנָּה אָדָם וּבְהֵמָה: וְהָיוּ שְׁלֹשֵׁת הָאֲנָשִׁים הָאֵלֶּה בְּתוֹכָהּ נֹחַ דְּנָאל דְּנִיָּאל וְאַיּוֹב הֵמָּה בְּצַדְקָתָם וַיִּצְלוּ נַפְשָׁם נְאֻם אֲדֹנָי ה' [יד, יג-יד]. אחת מהטענות החוזרות ונשנות בספר יחזקאל היא שהקב"ה מעניש את הרשע וגומל טובה לצדיק. כאן

יחזקאל מזכיר את איוב יחד עם נח ודניאל כדמויות של צדיקים שהקב"ה יגן עליהם גם במידה וכל עירם תיענש.

אם נתבונן בדמויותיהם של דניאל ונח, נוכל גם לאפיין גם את דמותו של איוב. נח הוא ככל הנראה אותה דמות המוכרת לנו מן התורה, אך ברי שדניאל אינו דניאל המוכר לנו מן הכתובים, שכן זה האחרון חי שנים רבות לאחר יחזקאל. הכוונה היא ככל הנראה לחכם קדום שהיה מפורסם בקרב עמי האזור. דניאל זה מוכר גם מכתבים עתיקים בלשון אוגרית. ככל הנראה, כל הקהל אליו הייתה מיועדת הנבואה ידע למי הכוונה, ממש כמו שמסתבר שכולם ידעו מי הוא נח. הלכך, ניתן להסיק שגם דמותו איוב הייתה ידועה לציבור הרחב והוא הוכר כדמות ומופת להתנהגות ראויה. כמו כן, לאור ההקשר של דניאל ונח ניתן להסיק שאיוב אינו יהודי אלא דמות אוניברסלית.

כאמור, מלבד שמו, מזכיר התנ"ך שאיוב גר בארץ עוץ. היכן ממוקמת ארץ זו? השם עוץ מופיע בשאר התנ"ך הן כשם פרטי של בני אדם והן כארץ. בספר בראשית מוזכר שעוץ היה אחד מבניו של ארם [י, כג]. כמו כן, לאחר פרשת העקדה מוזכר עוץ כאחד מבניו של נחור אחי אברהם וכאחיו של בוז [כב, כא], ככל הנראה זה היה שם נפוץ בקרב עמי הסביבה, כך שאין להתפלא שלשני אנשים יש את אותו השם. מכל מקום, שני האזכורים הללו מרמזים שאולי עוץ נמצא באזור ארם, דהיינו במקום שהיום ממוקמות עירק וסוריה.

לעומת זאת, השם עוץ מופיע בתנ"ך גם כשם של ארץ בשני מקומות נוספים. ירמיהו מצווה להשקות בכוס תרעלה מספר רב של גויים וארצות, ואחת הארצות שהוא מונה היא ארץ עוץ [ירמיהו כה, כ]. המיוחד ברשימה זו הוא שירמיהו מחלק את הארצות לקבוצות, וכל פעם מזכיר את כל הארצות מאותו אזור. לפי ההקשר של עוץ שם, ניתן להסיק שהיא שוכנת בדרום מערב ארץ ישראל, דהיינו במערב סיני של היום. לעומת זאת ארץ בוז ממוקמת במדבר הערבי יחד עם תימא (היא תימן ככל הנראה).

ארץ עוץ מוזכרת גם במגילת איכה: "שִׁישִׁי וְשִׁמְחִי בֵּת אֲדָוִם יוֹשְׁבֵי יוֹשְׁבֵי בְּאֶרֶץ עוֹץ גַּם עָלֶיךָ תִּעֲבֹר כּוֹס תְּשִׁקְרִי וְתִתְעַרְרִי" [ד, כא]. מכאן רצו להסיק בדעת מקרא שעוץ שוכנת דווקא באדום, ממזרח לארץ ישראל. לפי דעתי שני המקראות אינם סותרים, זה את זה, והמיקום המדויק של ארץ עוץ הוא דווקא כמו שכתוב בירמיהו. כפי שלמדנו בשיעור על ספר עובדיה, האדומים גלו מארצם בערך באותה תקופה כמו ישראל והתיישבו בדרום הארץ. ראינו שיש עדויות לכך שהם השתדלו לעזור ככל הניתן לאויבי ישראל מתוך שאיפה שכאשר עם ישראל יגלה מארצו הם יוכלו להתפשט צפונה לאזורים פוריים יותר. ואכן, בתקופה מאוחרת יותר התיישבו האדומים באזור הר חברון וערד. מכל מקום, במגילת איכה התייחס הנביא לאדומים היושבים בארץ עוץ הנמצאת בדרומה של ארץ ישראל, ולא התכוון לומר שארץ עוץ נמצאת בארץ אדום המקורית.

כל הטענות הללו נכונות לגבי ארץ עוץ שהייתה בימי ירמיהו, אך יכול להיות שארץ עוץ הקדומה בה חי איוב הייתה במקום אחר. מלבד ארץ עוץ, מוזכרות בספר עוד ארבע ארצות בהן התגוררו הרעים, וניתן להניח שהן היו יחסית קרובות לעוץ. אליפז גר בתימן, שאנו יודעים שנמצאת בחצי האי ערב. בלדד היה מארץ שוח וצופר היה מנעמה, אך אין לנו שום אינדיקציה למיקום הארצות הללו. לעומת זאת, אליהוא הגיע מבזע עליה יש לנו אינדיקציה מסויימת שכן אצל בני נח היא הופיעה יחד עם עוץ, ואף כאן סביר להניח שזה לא מקרי ששתי הארצות הללו מופיעות יחדיו - הראשונה היא ארצו של איוב והשנייה ארצו של אליהוא. מכל מקום, סביר להניח שארצות אלו היו במזרח הקדום. על שלמה נאמר שהוא היה חכם מכל בני קדם [מלכים א ה, י], וככל הנראה הכוונה היא לחכמים אלו שחיו במזרח.

זמנו של איוב נתון במחלוקת מרובת דעות [בבא בתרא טו, א], אך ברור שאף אחת מן הדעות שם אינה מעוגנת בפשט הכתובים. הדעה המעניינת ביותר היא שספר איוב כלל לא התרחש במציאות אלא כל כולו משל בעלמא. גישה זו מדגישה את ההבנה שהרקע העובדתי של ספר איוב הוא אולי מעניין מאוד, אך לא עקרוני להבנת המסר המרכזי שלו. אם התנ"ך לא כתב לנו פרטים ביוגרפיים על איוב, ככל הנראה הדבר גם לא משמעותי במיוחד. בדעת מקרא מפתחים דעה זו וטוענים שדמותו של איוב וסיפורו ההיסטורי היו קדומים למדי, ובתקופה מאוחרת יותר הולבשה עליהם מסה הגותית שנכתבה ברוח הקודש. הדבר דומה למבנהו של ספר הכוזרי - גם שם סיפור המסגרת אינו עקרוני והוא נועד רק בשביל להציג את טענותיו המחשבתיות של ריה"ל.

מבנה הספר

בטבלה (מצורפת בדף המקורות) מתואר באופן סכמטי מבנה הספר לפי הדוברים ומספר הפסוקים שנמשך כל נאום. מלבד זאת, מודגשים בצבע אחר הקטעים הסיפוריים השלובים במהלך הספר. כפי שניתן לראות, הספר נפתח ונחתם בשני קטעים סיפוריים המהווים את סיפור המסגרת, ומלבד זאת יש באמצע עוד חמישה פסוקים סיפוריים המחלקים את הספר לשתי יחידות מובחנות. לפי דעתי, המטרה של חמשת הפסוקים הללו היא להבחין בין החלק הראשון בו מדברים בעיקר איוב ושלושת הרעים, ובין החלק השני בו נואמים בעיקר אליהוא ולאחר מכן הקב"ה.

המאפיין המרכזי של היחידה הראשונה הוא הכמות המסיבית של דברי איוב. כפי שניתן לראות, היחידה נפתחת ונחתמת בנאומים של איוב, ומלבד זאת, לאחר כל נאום של אחד מהרעים איוב עונה לו בנאום משלו. ניתן לראות בטבלה בקלות שנאומו של איוב תמיד ארוך יותר מהנאום שקדם לו, ולעיתים אף בצורה משמעותית. לפי דעתי, תופעה זו מרמזת שתפקידם של הרעים הינו שולי לעומת תפקידו של איוב. דברי הרעים כשלעצמם המבקשים לענות על שאלת ההשגחה פחות חשובים ועיקר מטרתם מבחינה ספרותית היא להרגיז את איוב ולהנכיח את תלונתו. החלק הראשון נועד בשביל להנכיח בצורה משמעותית את קולו של איוב, וכל יתר העלילה נועדה רק להציף את תפיסתו האמונית. למעשה, החלק הראשון לא נכתב בשביל התשובות המוצגות בו אלא בשביל השאלות הנשאלות בו.

לעומת זאת, בחלק השני איוב כמעט ולא מדבר. הוא לא עונה לאליהוא, ולאחר דברי הקב"ה הוא רק מצדיק עליו את הדין. למעשה, אליהוא והקב"ה גורמים לאיוב להשתתק, ובמובן מסויים דבריהם הם המכילים את המענה לשאלת ההשגחה, הם הפיתרון לחידה הגדולה שהועלתה בחלק הראשון מפיהו של איוב.

אם כן, מתוך המבנה של הטבלה ניתן לראות הן את שתי היחידות השונות של ספר איוב, והן את ההבדל העצום במידת פעילותו של איוב. לפי דעתי, הבדל זה מלמד שהחלק הראשון כולו נועד להציף את הבעיה מפי איוב ודברי הרעים המנסים להתמודד עם שאלת ההשגחה אינם מהותיים, ולעומת זאת החלק השני נועד בשביל להציע תשובה לשאלה אמונית כה סבוכה זו.